Hofstad of koopstad?

Den Haag in de stedelijke pers, 1850-1860¹

Jan Hein Furnée

Was Den Haag in de tweede helft van de negentiende eeuw een ambtenarenstad, vollediger gezegd: een hof-, regerings- en garnizoensstad? Of kan men zijn specifieke aard en ontwikkeling beter begrijpen door de stad juist in deze periode te karakteriseren als een groeiende koopstad en/of fabrieksstad? In *De wording van modern Den Haag* (1987) constateerde Pieter Stokvis dat tijdgenoten elkaar op dit punt voortdurend tegenspraken. Twintigste-eeuwse historici en geografen schaarden zich zonder aarzeling achter het eerste, ons nog altijd vertrouwde beeld. Maar hadden zij wel gelijk? Aan de hand van beroepstellingen kwam Stokvis tot de verrassende conclusie dat de economische, demografische, sociale en ruimtelijke ontwikkeling van Den Haag tussen 1850 en 1900 niet primair vanuit zijn functie als hofstad, maar eigenlijk beter aan de hand van de term 'fabrieksstad' kon worden beschreven en verklaard.²

Hoewel Stokvis met zijn kwantitatieve reconstructie het inzicht in negentiende-eeuws Den Haag belangrijk verdiepte, ging hij aan één fundamenteel punt voorbij. Negentiende-eeuwse stadsbestuurders en politieke vertegenwoordigers, maar ook letterkundigen, reizigers, geografen en historici die de stad in termen van 'hofstad' ofwel als 'koop- en/of fabrieksstad' representeerden, bedreven geen 'wetenschap' maar politiek. De overzichtelijke *catch-all-phrases* die met hun vaste repertoire aan voorbeelden en verbanden de complexe stedelijke werkelijkheid in een zo breed en 'objectief' mogelijke samenhang leken te weerspiegelen, werden welbeschouwd in de hele negentiende eeuw voortdurend meer of minder nadrukkelijk aangewend om de stedelijke werkelijkheid in heden, verleden en met name in de toekomst vorm en richting te geven zoals men deze *wenste* te zien.

De belangen die men in de uiteenlopende representaties van de stad op het spel zette, waren bepaald niet gering. Het dominante beeld van de 'hofstad' bevestigde, kort samengevat, de continuïteit van de residentie die haar identiteit zou blijven ontleen aan het hof, de regering en het garnizoen; vanuit deze instituties haar lokale sociale hiërarchie met haar bovenlaag van

aanzienlijken en deftige ambtenaren, officieren en renteniers definieerde; haar bronnen van welvaart primair in de consumptieve behoeften van deze instituties en de deftige burgers vond; hierop het culturele leven en de ruimtelijke orde afstemde – en deze zaken ook in politiek beleid versterkte. De nieuwere voorstelling van Den Haag als ‘koop- en fabrieksstad’ beschreef en bepleitte daarentegen – met verschillende accenten – de ontwikkeling van een nieuwe economische orde die in plaats van op consumptie op productie was gebaseerd. Die economische orde vergde een ander politiek beleid en een andere ordening van het cultureel leven en de stedelijke ruimte. Maar vooral impliceerde het een ingrijpende herdefiniëring van de Haagse standenhiërarchie. In de voorstelling van Den Haag als koop- en fabrieksstad konden grote handelaren, fabrikanten, maar ook winkeliers, ambachtsbazen en andere nijvere burgers – op grond van productie en inkomen – in verhouding tot deftige burgers aanzienlijk aan maatschappelijk prestige winnen.

Hoewel het conflict tussen de twee visies op de identiteit van Den Haag reeds in de eerste helft van de negentiende eeuw doordrong tot de lokale politiek, kreeg de strijd om de stedelijke representatie – want zo mogen we het wel noemen – pas in het kielzog van de politieke verschuivingen na 1848 in het politieke vertoog in en om het gemeentebestuur een centrale plaats. De analyse van dit politieke conflict lijkt – zeker als men de samenhang tussen economische, sociale, politieke, culturele en ruimtelijke ontwikkelingen in Den Haag in deze periode minder als resultaat van hoofdzakelijk autonome economische processen en meer als gedeeltelijke uitkomst van politieke beeld- en besluitvorming beschouwt – het inzicht in de specifieke Haagse stedelijke dynamiek, meer dan een op kwantitatieve toetsing gebaseerde keuze tussen hofstad of koop- en fabrieksstad, belangrijk verdiepen.

Stedelijke kranten speelden in dit conflict een aanzienlijke, zo niet doorslaggevende rol. De basis hiervoor werd, zo wil ik in dit artikel laten zien, in de jaren 1850 gelegd. Het oude *Dagblad van 's-Gravenhage*, aldus zal worden uiteengezet, had als kleurloos a-politiek berichtenblad in eigendom van het stadsbestuur ogenschijnlijk geen actieve ambitie om zich in het debat over de stad te mengen. Een nauwkeurige analyse leert echter dat de krant niettemin in haar nieuwsselectie, in de ordening van het nieuws en in haar sporadisch commentaar in elke uitgave het dominante beeld van de hofstad onmiskenbaar bevestigde. Opiniekranen als de *'s-Gravenhaagsche Nieuwsbode* en vooral het *'s-Gravenhaagsch Weekblad* zochten in dezelfde jaren in hoofdartikelen, correspondentierubrieken en ingezonden artikelen naar mogelijkheden het beeld van de hofstad te verzoenen met en zelfs te vervangen door de voorstelling van een residentie die zich naar het voorbeeld van haar productieve zustersteden Amsterdam en Rotterdam, steeds meer zou moeten ontwikkelen als de ‘derde koopstad des rijks’. De wisselwerking tussen Haagse nieuwsmedia en stedelijke transformatie tekende zich, mijns

inziens, juist in dit fundamentele politieke conflict om het beeld van heden en toekomst van de stad het scherpste af.³

Het *Dagblad van 's-Gravenhage*

Het *Dagblad van 's-Gravenhage* was de erfgenaam van de in 1708 opgerichte *Gravenhaegse Maendagse Courant*. Nadat de stedelijke regering deze krant al sinds 1770 – onder wisselende namen – als officiële stadscourant had verpacht, gaf zij haar sinds in 1827 uit in eigen beheer. Aanvankelijk was dit onder hoofdredactie van rijksarchivaris, gemeenteraadslid en latere wethouder jhr. mr. J.C. de Jonge.⁴ In 1850 bestond de door de gemeente bezoldigde redactie uit J.W. Holtrop, bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek, en A. Belinfante, telg uit het bekende Haagse journalistengeslacht. J.J. en I. Belinfante traden op als correspondenten en een zekere J. Achenbuch als corrector. De relatief kleine krant telde meestal vier bladzijden van twee kolommen en verscheen driemaal per week. Een abonnement kostte twaalf gulden per jaar. De oplage bedroeg in 1853 640 exemplaren, waarvan 566 abonnementen.⁵

Tussen 1850 en 1855 kende het *Dagblad* bijna onveranderd dezelfde opbouw.⁶ Als officiële stadscourant, met het wapen van de ooievaar in de kop, opende de eerste kolom vaak met officiële publicaties van het stadsbestuur omtrent bijvoorbeeld verordeningen of verkiezingen. De rest van de voorpagina werd meestal met buitenlands nieuws gevuld. Doorgaans volgden daarop twee à drie kolommen met de rubriek 'Nederlanden', waarin ook het stedelijk nieuws werd vermeld. De overige kolommen namen voor hun rekening: familieberichten en oproepingen van commissies voor weldadigheid, culturele genootschappen en publieke gemakkelikheden; advertenties voor huizen, affaires of personeel, advertenties van manufactuurwinkels, boekhandelaren en koffie- en bierhuishouders; notarisadvertenties van verkopen en faillissementen en ten slotte korte overzichten van markt- en jeneverprijzen, beursprijzen van effecten en uitslagen van loterijen. Naast de Handelingen van de Staten Generaal werden vanaf 1851 ook de handelingen van de gemeenteraad als extra bijblad verspreid. Vanaf 1853 – toen de krant werd omgedoopt in *Dagblad van Zuid Holland en 's-Gravenhage* – vonden zo ook de handelingen van de Provinciale Staten hun weg naar de lezers.⁷

Als officiële stadscourant was het *Dagblad* in de jaren 1850 contractueel gebonden 'kleurloos' te zijn, dat wil zeggen zich te onthouden van staatkundige en kerkelijke polemiek.⁸ In deze eis lag de oorsprong van het uiterst passieve karakter van de krant. In de nieuwsgaring en selectie voor de rubriek 'Nederlanden' beperkte het blad zich hoofdzakelijk tot de rol van publicatieforum voor de overdracht van berichten die door een vaste reeks van offi-

ciële instituties konden worden aangeleverd. Het ging hierbij doorgaans om mededelingen die dikwijls maar een paar regels besloegen en bijna even vaak in de toekomstige als in de verleden tijd waren opgesteld. Langere verslagen van bijvoorbeeld een armeninrichting konden door de betreffende institutie zelf geschreven zijn. De redactie voegde aan het nieuws geen andere mening toe dan af en toe een instemmende of aanprijzende slotzin. Een actieve bijdrage te leveren aan de vormgeving van de publieke opinie zag zij niet als haar taak. 'Enkel en zuiver berigtgevers [te] zijn', zo meende ook het college van B en W, 'dit toch moet het kenmerk blijven van het blad, bij uitnemendheid dat der residentie.' Behalve de 'meest belangrijke' buiten- en binnenlandse berichten diende de krant 'bepaaldelijk datgeen in de verschillende kringen der Maatschappij in 's Gravenhage gebeurt en omgaat ten nauwkeurigste bekend [te] maken.'⁹ In deze beperking tot louter berichtgeving scheen zowel de opdracht als de methode te schuilen de stedelijke maatschappij in al haar veelzijdigheid nauwkeurig te weerspiegelen.

Een neutrale spiegel van de stedelijke maatschappij was het *Dagblad* echter allerm minst. Wat de krant in haar berichtgeving reproduceerde was de eenzijdige werkelijkheid van het koninklijk hof, de regering, de diplomatie, de hoge colleges van staat, de volksvertegenwoordiging, de departementen, de rechterlijke macht, het leger, lagere overheden en alle officiële maatschappijen, genootschappen en commissies die samen vorm gaven aan het publieke domein in zijn meest enge zin. Te weten: de openbare want officiële wereld van de hoogste staatslichamen in Den Haag en de vele instituties die hierin binnen en buiten de residentie hun autoriteit ontleenden. Het was welbeschouwd exact hetzelfde publieke domein dat de gebroeders Belinfante jaarlijks onder toezicht van het stadsbestuur in de lange opsommingen van officiële instituties van de *Residentie- en stadsalmanak* rubriceerden.¹⁰ In de beperking van de nieuwselectie tot dit openbare domein reproduceerde het *Dagblad* op niet mis te verstane wijze het dominante en schijnbaar vanzelfsprekende beeld van Den Haag als 'hof-, regerings- en garnizoensstad'. De krant droeg daarmee bij aan een stedelijke werkelijkheid waarin niet alleen bestuur en politiek, maar ook de stedelijke sociale hiërarchie, de economie, de cultuur en de stedelijke ruimte vanuit het hof, de regering en het garnizoen werden gestructureerd.

Wanneer we de rubriek 'Nederlanden' nader bekijken wordt duidelijk dat het *Dagblad* niet alleen in de selectie, maar vooral ook in de *ordering* van zijn berichtgeving de stedelijke orde van de hofstad bevestigde." Zo vormde het wel en wee van de koninklijke familie en de kringen rond het hof het vanzelfsprekend vertrekpunt van alles wat en vooral ook wie in Den Haag van belang kon worden geacht. Steeds opende de rubriek met berichten dat de koning de koningin-moeder ging bezoeken in Soestdijk maar diezelfde dag weer in de residentie zou worden terugverwacht; dat prins Frederik in

Den Helder was aangekomen; of dat het hof wegens het overlijden van de hertogin van Anhalt-Dessau een week lichte rouw had aangenomen. In berichten als dat er binnenkort een 'luisterrijk bal ten hove' zou worden gegeven, identificeerde de krant niet alleen de koninklijke familie maar ook de hofkringen van adellijke hofdignitarissen, ministers, generaals, commissarissen des konings, president van de Hoge Raad en andere hooggeplaatsten als het hoogste referentiepunt van zowel de natie als de stedelijke gemeenschap.¹²

Niet alleen de hoogste kringen maar ook de laagste standen werden in het *Dagblad* primair vanuit het hof gedefinieerd. Zo werden berichten over hofbals bijna standaard gevolgd door berichten dat prinses Frederik de loterij voor de watersnoodramp een fraai geborduurde voetenbank had geschonken; dat op kosten van de koningin-moeder in Scheveningen brandstoffen waren uitgedeeld; of dat de stedelijke wezen bij hun jaarlijkse optocht door de stad vanachter een open raam in Paleis Noordeinde door de koningin en de prinsen welwillend waren toegeschouwd. De krant representeerde op deze manier zowel de natie als de stedelijke samenleving als een organische en conflictloze gemeenschap waarin alle lagen van de bevolking ondanks alle maatschappelijke verschillen door hun gemeenschappelijke oriëntatie op de koninklijke familie waren verenigd.¹³

Mededelingen van regeringsbesluiten schenen, net als aankondigingen van afgelaste audiënties van ministers, volgens het *Dagblad* minder belangrijk dan ellenlange opsommingen van koninklijke besluiten over benoemingen, promoties en eervolle ontslagen. Van burgemeesters, leden van de militieraad van Zuid-Holland, een schoolcommissie, tot de commiezen op een departement en de laagste legerofficiëren aan toe: alle staatsdienaren passeerden de revue. Behalve dat de plaatsing van deze berichten benadrukte hoezeer het hele staatsapparaat niet onder de ministers, maar direct onder de koning ressorteerde, onderschreven ze ook de opvatting dat in de hof- en regeringsstad zelfs de lagere overheidsdienaren de eer verdienden in het nationale nieuws bij naam te worden genoemd. Zoals de allerhoogste staatsdienaren de bloem vormden van de Haagse deftige burgerij, zo vormden de in het *Dagblad* opgesomde Haagse ambtenaren en officieren het zwaartepunt van de stedelijke bovenlaag.

Na het overige nationale-residentiële nieuws – zoals berichten van provinciale besturen, statistische berichten uit officiële verslagen, verbroken verbindingen of een enkel ongeluk – volgde na een witregel het eigenlijk stedelijke nieuws.¹⁴ Opnieuw gaven de aanzienlijke kringen hierbij de toon aan. De aankomst van de Zweedse diplomaat graaf C. van Bjornsterna, de 'groote en luisterrijke' soirée van de Russische gezant waar 'vele aanzienlijken' werden verwacht of het galabal van zijn collega dat zijn succes 'tot ver na middernacht' had bewezen, definieerden het corps diplomatique als de

hofstedelijke crème de la crème. Bijna even belangwekkende nieuwsfeiten waren de vele diners die in het winterseizoen door hooggeplaatsten werden aangericht. Het diner dat de Commissaris des Konings aanbood aan de leden van de Provinciale Staten in Hotel l'Europe, dat van de president van de Hoge Raad in Hotel Paulez, maar ook het diner van de bestuursleden van de Maatschappij van Weldadigheid in aanwezigheid van prins Frederik, lieten er geen twijfel over bestaan wie er als de leidende kringen van Den Haag konden worden beschouwd. In het zomerseizoen ging het *Dagblad* op dezelfde manier te werk. Zo vermeldde de krant nauwkeurig de aankomst, de verblijfplaats en het vertrek van binnen- en buitenlandse aanzienlijken voor het Scheveningse badseizoen.¹⁵

In het overige stedelijke nieuws stond het Haagse culturele leven centraal, waarbij de krant zich grotendeels beperkte tot het culturele leven waarin de Haagse deftige burgerij zich als sociaal maatschappelijke bovenlaag constitueerde.¹⁶ In het winterseizoen waren dat in de eerste plaats de voorstellingen van de Franse opera en, in mindere mate, het nationaal toneel in de Koninklijke Schouwburg aan het Korte Voorhout. In een van de zeldzame momenten dat het *Dagblad* zijn visie op de stad werkelijk expliciteerde, noemde het de schouwburg een

‘onmisbare vereischte (...) voor eene hofstad indien zij niet geheel wil afzien van het regt om met andere groote steden mede te dingen of gelijken tred te houden’.¹⁷

Toen Willem III in juni 1850 besloot de royale subsidie voort te zetten waarmee zijn vader de schouwburg had gesteund, werd hij dan ook uitgebreid in de krant geprezen. De voorstellingen, die door de beau monde op de eerste rangen werd gedomineerd maar door alle sociale lagen werden bijgewoond, konden in het *Dagblad* rekenen op ronkende aanprijzingen en dito recensies. Met name in de voorstellingen die door de koning zelf werden bijgewoond, door ‘de voorname wereld’ of een ‘talrijk en aanzienlijk publiek’ werden bezocht en ook nog eens ‘ten voordeele van de armen’ werden gegeven, leek de stedelijke gemeenschap opnieuw een ondeelbaar en harmonieus gegeven.¹⁸

De bijeenkomsten van culturele genootschappen zoals Concert Diligentia, die door strenge ballotageprocedures belangrijk bijdroegen aan de cohesie en de externe afsluiting van de deftige burgerij, werden in het *Dagblad* verslagen als ging het om openbaar nieuws van publiek toegankelijke evenementen. De aankomst van een beroemd en ‘voortreffelijk’ virtuoos uit Parijs, die buiten de gesloten kring van Diligentia niemand te horen zou krijgen, kon rekenen op een prominente vermelding, net als het programma van een komend concert van Toonkunst, dat met verwijzing naar de advertenties een

'talrijk publiek' voorspelde. In de verslaggeving was de opgewekte toon over de 'goede smaak en de liefde voor het schone' die aan de dag was gelegd niet weg te slaan en werden de loftuigen aan het 'verdienstelijk spel' van de artiesten door geen wanklank doorkruist. Opnieuw werden koninklijke beschermheerschappen stevast vermeld en vormde de aanwezigheid van een lid van de koninklijke familie een nieuwsfeit op zich. Liefdadige doelen als de nagelaten betrekkingen van de weduwen van verdronken vissers, of de laatste watersnoodramp, werden standaard toegevoegd.¹⁹

De berichtgeving over culturele genootschappen liet het culturele leven van andere sociale formaties dan de deftige burgerij doorgaans buiten beeld. Maar die berichten vormden tegelijkertijd juist ook een van de weinige manieren waarop andere sociale groepen zich, door zich in officiële instituties te organiseren, een plaats in de kolommen – en in het openbare aanzien – konden veroveren. Dat gold niet alleen voor de tweewekelijkse bijeenkomsten van het letterkundig genootschap als 'Oefening kweekt kennis' die in deze jaren nog bij uitstek door de hogere middenstand werden gedomineerd.²⁰ Het gold ook voor het 'koppermaandagsfeest' van het genootschap van boekdrukkersgezellen 'Door Eendragt t'zaam gebonden'. Het verheugende en geruststellende feit dat deze werklieden zich in hun toneeluitvoeringen het beschaafde voorbeeld van de deftige burgerij eigen probeerden te maken, gaf de doorslag om deze festiviteiten te vermelden. Het afsluitende bal was 'onder gulle en gepaste vrolijkheid' tot na middernacht doorgegaan.²¹ Een paar weken later werd de toespraak van de voorzitter op de algemene vergadering met instemming aangehaald:

'Genot en vermaak kan alleen verkregen worden als eensgezindheid er de kern van uitmaken. Laat ons op deze wijs voortgaan en toonen dat onder het nederig gewaad eens werkmans soms evenveel beschaving en grootheid van ziel huisvest als onder dat van den meervermogenen.'

En als om geen twijfel te laten bestaan over de fatsoenlijkheid van het genootschap voegde het *Dagblad* eraan toe dat de nieuwe leden die zich hadden aangemeld 'bijna allen voor zoo verre zij van goed zedelijk gedrag waren' welwillend door het bestuur waren aangenomen.²²

In de uitgebreide verslagen van de meikermis – de overgang tussen het Haagse winter- en zomerseizoen – riep het *Dagblad* hetzelfde organische en geruststellende maatschappijbeeld op. Zolang de kermis door de voorname wereld werd bezocht, vormde zij een acceptabel onderwerp van opgewekte reclamepraat. Het *Dagblad* vermeldde wel bij voorkeur voorstellingen die door koninklijk bezoek waren vereerd of anderszins als 'gepast genoeg' mochten gelden.²³ Met de eerste openluchtconcerten rond de buitensociëteit van 'De Witte' in het Haagse Bos luidde de krant het zomerseizoen in.

De fictie van een organische stedelijke gemeenschap, verenigd in vertier, leek opnieuw in de aankondigingen van het programma bevestigd. Dat de deftige leden van de herensociëteit hier met hun dames rond de muziekkoepeel zaten en zich door een laag ijzeren hek van de rest van de stedelijke bevolking onderscheidden en zich zo als duidelijk middelpunt van deze gemeenschap markeerden, was voor het *Dagblad* te vanzelfsprekend om er speciale vermelding van te maken. Dat gold eveneens voor de concerten op het Scheveningse gemeentebadhuis die, anders dan de concerten van de 'blauwjassen' in het verderop gelegen Zeerust, exclusief terrein waren voor de binnen- en buitenlandse aristocratie.²⁴

Naast het culturele leven stond in het *Dagblad* ten slotte de berichtgeving over stedelijke weldadigheid centraal. De krant plaatste op verzoek integrale verslagen van kerkelijke en niet-kerkelijke commissies voor armenzorg en werkverschaffing. Een enkele keer vielen hierin de termen 'luiheid' en 'zedeloosheid', maar in het algemeen onthield het *Dagblad* zich van elke vorm van negatieve beeldvorming die de fictie van een harmonieuze samenleving zou kunnen verstoren. De oproepen en mededelingen van de genoemde commissies werden op last van het stadsbestuur gratis geplaatst. De enige ingezonden brieven die het *Dagblad* plaatste betroffen particuliere oproepen voor filantropische ondersteuning van individuele personen, zoals de nagelaten betrekkingen van een 'fatsoenlijk werkman'. In latere afleveringen volgden dan nette overzichten waarin alle weldadige schenkers met initialen en de geschonken bedragen werden opgesomd.²⁵

Den Haag was, zo maakte elke aflevering van het *Dagblad* systematisch duidelijk, een hofstad, waar werd bestuurd, waar men zich vermaakte en waar goed voor de armen werd gezorgd. De krant drukte een schijnbaar vanzelfsprekende, maar bij nader inzien zeer eenzijdige visie uit door wat en vooral door wie 'de stad' werd geconstitueerd. Men zou bijna vergeten dat in deze stad ook handel werd gedreven en fabrieks- en handwerksnijverheid werd verricht. Het nieuws over de stedelijke economie ging niet verder dan de officiële cijfers van marktprijzen. Algemene beschouwingen over de stedelijke welvaart, voor zover niet toegespitst op de weldadigheid, kwam men in het *Dagblad* niet tegen, evenmin als nieuws over het wel en wee van individuele firma's.

In deze eenzijdigheid school niet alleen een uitgesproken visie op de stedelijke economie – waarin handel en nijverheid een secundaire plaats kregen toebedeeld – of op de ruimtelijke orde van de stad, die hele stadsbuurten buiten beeld hield. Het *Dagblad* droeg vooral ook een uitgesproken opvatting uit over de stedelijke sociale hiërarchie. Het *Dagblad* bevestigde en versterkte het uitsluitingsmechanisme van herensociëteiten als 'De Witte' en andere deftige gezelschappen. Die werden, op een heel enkele uitzondering na, zelfs de meest welgestelde en productieve Haagse fabrikanten en

grote handelaren uit haar gelederen, en hielden voor winkeliers – hoe fortuinlijk ook – de deur resoluut gesloten. Een willekeurige smid of broodbakker, maar ook een steenrijke ondernemer als de diligence-houder J.P. Koens was voor het *Dagblad* simpelweg niet van betekenis. Die kon zich met zijn onderneming alleen maar een plaats in de nieuwskolommen verwerven door onder zijn werknemers een inzameling te houden voor het standbeeld van Koning Willem II.²⁶

Het *Dagblad van 's-Gravenhage* was een kleurloze, passieve en feitelijk doodsaaie krant. Niet voor niets sprak een raadslid in 1852 van de 'klagen die men nu en dan verneemt' over de 'onbelangrijkheid' van het blad.²⁷ Onbelangrijk was het *Dagblad* echter allerminst. In het nieuws van het hof, de regering en andere officiële staatsinstellingen en daaraan verbonden instanties, in de beschrijvingen van het culturele leven en de weldadigheid bevestigden de redacteuren Holtrop en Belinfante lezers uit de deftige burgerij drie keer per week in hun blijvende superieure positie in een organische en conflictloze stedelijke maatschappij. En dat was nog niet het enige. De krant werd immers ook door en voor lezers buiten de deftige burgerij gelezen en geschreven. Familieberichten van een steenhouwer, een drogist, een goudsmid en een bakker, maar ook advertenties voor een meid die 'een Burgerpot' kan verzorgen of voor werklieden in een steendrukkerij maken dat zonder meer duidelijk.²⁸ Het *Dagblad* was zo – behalve een 'krachtig middel' in handen van het stedelijk bestuur om 'hare daden, indien die in andere bladen verkeerd wierden beoordeeld te verdedigen en in het ware licht te plaatsen' – een krachtig instrument om met name ook lezers uit de nijvere burgerij voortdurend van het beeld van de hofstad en de hegemonie van de deftige burgerij te blijven doordringen.²⁹ Afgaande op het repetitieve nieuws in de jaarlijkse cirkelgang van de seizoenen, wekte het *Dagblad* sterk de indruk dat in deze stedelijke orde voorlopig geen verandering zou komen.

De 's-Gravenhaagsche Nieuwsbode

Het *Dagblad* was dan wel de officiële stadscourant, het bezat daarmee nog niet het monopolie op de representatie van de stad. Tussen 1850 en 1855 maakte de 's-Gravenhaagsche Nieuwsbode duidelijk dat er naast het dominante beeld van de 'hofstad' ook andere voorstellingen denkbaar waren om de stad te beschouwen. De *Nieuwsbode*, opgericht in 1836 en in 1851 eigendom van een zekere J.F.W.H. d'Engelbronner, verscheen twee keer per week en telde slechts twee bladzijden in drie kolommen. Met een abonnementsprijs van zes gulden per jaar was de krant twee keer zo goedkoop als het *Dagblad*. Vanaf 1852 verscheen ze drie keer per week en werd de abonnementsprijs verhoogd tot negen gulden. Over oplagecijfers is helaas niets bekend.³⁰

De *Nieuwsbode* week in de opbouw van rubrieken op verschillende manieren af van het *Dagblad*. Na de buitenlandse berichten onderscheidde de krant zowel een rubriek 'binnenlandse' als 'stedelijke berigten'. Zij richtte zich in haar selectie voor deze afdelingen primair op de officiële berichtgeving in het *Dagblad*, maar plaatste daarnaast ook berichten over bijvoorbeeld nieuwe fabrieken of jubilerende werklieden. Ook in meer sensationele of 'human-interest' berichten over rampen en ongelukken (zoals over een blinde winkelier in de Vlamingstraat die zich per ongeluk in de hals had gesneden) kwam een breder palet van stedelijke activiteiten en beroepsgroepen in beeld dan in het *Dagblad* het geval was. De krant onderscheidde voorts aparte rubrieken voor eigen verslagen van de Staten Generaal, rechtbankverslagen, aanbestedingen en nieuws over 'schouwburgen, concerten enz.' In de rubriek 'gemengde berichten' berichtte ze zowel over de moord op een boerenmeisje in Appenzell als over de regen in Californië. Toch lag het belangrijkste verschil met het *Dagblad* niet in de berichtgeving, maar in de opiniërende hoofdartikelen, de correspondentierubriek en de ingezonden brieven.

De *Nieuwsbode* kende het medium van de krant een radicaal andere betekenis toe dan het *Dagblad*. Zij stelde zich niet op als een passief publicatieforum voor de officiële wereld, maar vervulde een actieve rol in de vorming van de publieke opinie die deze officiële wereld diende te controleren, te becommentariëren en waar nodig bij te sturen. Haar functie in de openbaarheid beperkte zich niet tot het louter publiceren van openbare handelingen en besluiten, maar richtte zich op de actieve deelname aan publieke meningsvorming in het algemeen en politieke besluitvorming in het bijzonder. De *Nieuwsbode* opereerde daarbij in de eerste plaats als een staatkundig orgaan met een uitgesproken conservatief signatuur. In 1850 fulmineerde het blad aanhoudend tegen de 'coterie' van Thorbecke en laakte vooral de achterbakse manier waarop deze zelfs de meest deskundige conservatieven van voor 1848 opzij zou hebben geschoven.³¹ De krant was voortdurend in

Panorama van Den Haag vanuit het zuidoosten. De rokende fabrieks-schoorstenen van de gasfabriek van Goldschmid & Co (links) en de metaalpletterij van de gebr. Enthoven (rechts) verlenen de hofstad het silhouet van een industriestad.

Bron:
Collectie Haags
Gemeentearchief

heftig debat verweekeld met liberale en andere meer gematigde politieke bladen en werd als zodanig in 1853 en 1854 zelfs door de koning en het ministerie Van Hall financieel ondersteund.³²

Terwijl veel politieke kranten zich buiten de nationale politiek doorgaans opvallend kleurloos opstelden, zoals bijvoorbeeld het *Algemeen Handelsblad*, richtte de *Nieuwsbode* haar kritische pen echter ook op meer lokale terreinen. De interessante paradox deed zich voor dat de krant de liberale uitleg van de Grondwet en de liberale politieke praktijk verfoeide, maar zij de liberale opvatting van openbaarheid voluit onderschreef en meer dan menige liberale krant tot uitdrukking bracht: 'Wij leven in eenen tijd van openbaarheid der algemeene, provinciale en plaatselijke belangen' – en dat werd van harte toegejuicht.³³

De *Nieuwsbode* plaatste niet alleen kritische hoofdartikelen over bijvoorbeeld lokale politiek, maar liet in bijna elke aflevering ook lezers aan het woord. Behalve korte brieven waarin die lezers over een bepaalde openbare kwestie hun hart konden luchten, nam de krant ook meermaals lange (samenvattingen van) brochures over. Sommige stukken onderschreef de redactie met een instemmend commentaar, maar andere brieven druisten lijnrecht in tegen de mening die de krant elders had uitgesproken of kort aan de brief toevoegde. In een aparte rubriek 'correspondentie' vatte de redactie toegezonden brieven kort samen onder toevoeging van haar eigen standpunt. De *Nieuwsbode* manifesteerde zich zo niet alleen als een aanvoerder van de openbare opinie, maar presenteerde zich uitdrukkelijk als forum voor openbaar debat en wrijving van denkbeelden.

Het zal duidelijk zijn dat de *Nieuwsbode* met haar hoofdartikelen en ingezonden brieven over lokale kwesties een veel dynamischer rol in de stedelijke samenleving vervulde dan het *Dagblad* kon en wilde doen. Terwijl het *Dagblad* met zijn redactionele formule slechts de schijnbaar conflictloze stedelijke status quo reproduceerde, bracht de *Nieuwsbode* naast de dominante visie ook andere voorstellingen van de stad in beeld. Met name bij de behandeling van lokale verkiezingen, het gemeentebestuur rond de Kamer van Koophandel, de vele begroting- en belastingperikelen, de Scheveningse haven, de stadsuitbreiding en het beheer van het gemeentelijk badhuis, articuleerde de krant een stedelijke orde waarin handel en nijverheid aan betekenis konden winnen en op basis waarvan de nijvere burgerij zich als sociale formatie van gewicht kon mobiliseren.

Bij de historische, eerste directe verkiezingen voor de geheel nieuwe Haagse gemeenteraad in augustus 1851 stond de representatie van de stad in meer dan een opzicht op het spel. Zou het getalsmatige overwicht aan nijvere burgers in het electoraat nu eindelijk verandering kunnen brengen in het feit dat zij tot dan toe niet of nauwelijks in de stedelijke regering waren gerepresenteerd? En zou een andere samenstelling van de gemeenteraad

vervolgens ook kunnen leiden tot een andere inrichting van de stad?³⁴ Het *Dagblad* hield zich op de vlakte en beperkte zich tot de officiële verkiezingsreglementen en de kandidatenlijstjes van de verschillende kiesverenigingen. De *Nieuwsbode* probeerde de uitslag daarentegen van meet af aan te beïnvloeden. In verschillende hoofdartikelen drong de krant er bij de lezers op aan behalve de 'regtschappen regtsgeleerden' die de oude stedelijke raad hadden gedomineerd, in de nieuwe raad ook deskundige kandidaten te kiezen uit 'handel, onderwijs, finantien, waterstaat, en militiewezen'. Bij haar eigen kandidaten voor de herverkiezing maakte de krant zich onder andere hard voor een graanhandelaar.³⁵ Toen de eerste verkiezingen niet het gewenste resultaat opleverden (van de vijfendertig nieuwe raadsleden konden slechts een bankier, een commissionair in effecten en twee reders met enige moeite als vertegenwoordigers van de nijvere burgerij worden beschouwd) trok de krant tegen de absolute hegemonie van de deftige burgerij scherp van leer:

'Algemeen heeft men gevraagd en terecht of dat was eene vertegenwoordiging der eigenlijk gezegde burgerij. Waar zijn toch de handelaren, de kooplieden, de neringdoenden (...), of de vertegenwoordigers der nijverheid?'³⁶

De krant zou deze vraag bij de komende verkiezingen telkens opnieuw aan haar lezers voorleggen. Steeds sterker zou ze benadrukken dat de Haagse nijvere burgerij in de nieuwe politieke verhoudingen als de productieve kern van de maatschappij politiek georganiseerd en vertegenwoordigd diende te worden. In ingezonden brieven sloten steeds verschillende lezers zich hierbij aan, vol huiver over de 'ongelukkige teruggang der familieregering' die schrill afstak tegen het feit dat in de raad nog altijd 'geen enkel vertegenwoordiger der burgerij' zitting had.³⁷

Behalve in de strijd om de personele vertegenwoordiging, maakte de *Nieuwsbode* vooral in haar kritiek op de inhoud van de gemeentepolitiek een nieuwe stedelijke orde denkbaar. De nieuwe, door de Grondwet voorgeschreven, openbaarheid van bestuur was hierbij van doorslaggevend belang. Met het aantreden van de nieuwe gemeenteraad in oktober 1851 verschenen de handelingen als bijblad van het *Dagblad*, en werden ze in de *Nieuwsbode* samengevat en van commentaar voorzien. Meer dan ooit kwam aan het licht hoezeer de voorstelling van Den Haag als 'hof-, regerings- en garnizoensstad' het gemeentelijke beleid domineerde. Den Haag was, zo werd keer op keer hardop in de raad herhaald, een 'stad van weelde' die zijn primaire bronnen van welvaart ontleende aan de consumptieve behoeften van overheidsinstituties en de deftige burgerij. Om de welvaart te vergroten richtte het stedelijk beleid zich dan ook bijna uitsluitend op stadsverfraai-

ing, de uitbreiding van gelegenheden tot vertier en andere maatregelen om de vestiging van provinciale adel, Indischgasten en andere deftige renteniers te bevorderen. Het volkomen gebrek aan draagvlak om de stedelijke welvaart meer in termen van een productieve economie te beschouwen en te bevorderen, kwam al op de tweede vergadering van de kersverse gemeenteraad in december 1851 haarscherp aan de oppervlakte. Na een korte beraadslaging zag de nieuwe raad zonder hoofdelijke stemming af van de mogelijkheid een Kamer van Koophandel en Fabrieken op te richten. Eén raadslid wilde nog wel een toelichting geven:

'Hier is nog nooit niettegenstaande alle aangewende pogingen eenige beurs hetzij van producten of van effecten tot stand kunnen komen. Hier is dan ook geene stad van handel maar van *luxe*'.³⁸

Zonder de gemeente radicaal af te vallen, zou de *Nieuwsbode* in de jaren 1850 de eenzijdigheid van deze gemeentelijke visie op de stad stelselmatig kenbaar maken. Sinds 1852 beriep ze zich daarbij ook op het jaarlijkse *Verslag over de gemeente 's-Gravenhage* waartoe de nieuwe Gemeentewet het college van B en W tot genoegen van de krant had verplicht.³⁹ Het gemeenteverslag dwong het stedelijk bestuur zijn visie op de stad systematisch te expliciteren en met onderzoeksgegevens te onderbouwen. De vragen die het ministerie van Binnenlandse Zaken alle Nederlandse gemeenten stelden dwongen het Haagse bestuur ertoe de stedelijke handel en nijverheid in termen van productieve sectoren in kaart te brengen. Door de niet ongunstige staat van handel en nijverheid die het gemeentebestuur zo tot zijn eigen verrassing 'ontdekte', werd het zelfbewustzijn van de Haagse nijvere burgerij, gesteund door de nationale politiek, belangrijk versterkt.

Toen in 1853 de Haagse afdeling van de twee jaar oude, eveneens in Den Haag opgerichte Nederlandsche Vereeniging tot Bevordering van Fabrijs- en Handwerksnijverheid de gemeenteraad verzocht zijn eerdere besluit omtrent de Kamer van Koophandel en Fabrieken te herzien, werd dit verzoek met instemming in de *Nieuwsbode* geciteerd. 'Nu moge onze stad geen commercieel middenpunt of wereldmarkt wezen, zoo als Amsterdam en Rotterdam', de omvang van de handel en vooral de industrie kon in Den Haag niet langer worden onderschat. En zolang onder 'velen onzer mede-ingezetenen nog altijd het vooroordeel heerst als zoude de handel en nijverheid te dezer stede weinig of niets te beteekenen hebben', vereiste zowel het 'plaatselijk welzijn' als het 'plaatselijk eergevoel' een Kamer van Koophandel die dit 'vooroordeel' kon 'uitroeijen' door 'het tegendeel openlijk aan te toonen (...) en ook hier den handel en de nijverheid te organiseren'.⁴⁰

De gemeenteraad ging uiteindelijk akkoord, de leden van de Kamer konden worden gekozen en de *Nieuwsbode* schaarde zich van harte achter

de kandidatenlijst van de initiatiefnemers. Tegelijkertijd maakte de krant echter duidelijk dat zelfs onder nijvere burgers geen overeenstemming bestond over welke visie op de stedelijke economie de Kamer eigenlijk zou moeten representeren. Zo plaatste de krant, onder de toevoeging dat ze zich er niet in kon verenigen, een ingezonden brief die de ondervertegenwoordiging van de handel ten opzichte van de nijverheid krachtig bestreed:

‘Onze stad [is] voor het oogenblik geen eigenlijke handelsstad, maar wat de voorname handel betreft, deze loopt over de vakken van wijnen, koloniale waren, boek en manufactuurhandel’.⁴¹

Uiteindelijk zou de Kamer, gesteund door de *Nieuwsbode*, in verschillende adressen aan de gemeenteraad een nieuwe visie op de stad bepleiten die zowel de nijverheids- als handelsbelangen zou bevorderen als de interne verschillen binnen de nijvere burgerij zou helpen overbruggen. Een oud, ambitieus plan voor een zeehaven in Scheveningen, waarvoor de *Nieuwsbode* zich al sinds 1850 hardmaakte, werd daarbij het belangrijkste *schibbolet*.⁴² Het vooruitzicht van een verbinding met open zee beloofde de meest ingrijpende transformatie van de stedelijke orde die men zich maar kon voorstellen. De haven zou Den Haag veranderen in de ‘derde koopstad des rijks’, een voorstelling die – het zal duidelijk zijn – niet alleen een andere economische, maar vooral ook sociale orde propageerde.

Hoewel de *Nieuwsbode* begin jaren 1850 belangrijk bijdroeg aan de gedachte dat Den Haag wel eens buitengewoon drastisch van karakter kon veranderen, stond zij een radicale afwijzing van de ‘hofstad’ nooit voor. De betekenis van de *Nieuwsbode* lag niet in absolute polarisatie, maar juist in de manier waarop zij een nieuwe stedelijke orde *in* en *naast* de oude stedelijke orde bepleitte en tegelijkertijd de krant openstelde voor lezers die hun opvattingen wel aan één van beide meta-voorstellingen ijkten. Terwijl de krant zich enerzijds voortdurend sterk maakte voor de haven en de economie van de koopstad, onderschreef ze bijvoorbeeld in een hoofdartikel over de ‘verfraaijingen der stad’ juist weer de visie dat het verkeer en de vestiging van welgestelden uit binnen- en buitenland als ‘een der grootste hulpbronnen van de hofstad’ moest worden beschouwd. Daarbij steunde de krant niet alleen de gemeente in de verfraaiing van het Tournooiveld, de Vijverberg en het Lange Voorhout, maar riep ook op tot fabelachtige investeringen voor de bouw van een monumentaal paleis van justitie. Dat zou alle rechterlijke instituties verenigen – en op zijn beurt, zo mogen we aanvullen, de ruimtelijke voorstelling van de hofstad met haar deftige sociale hiërarchie spectaculair versterken.⁴³ Daar stond weer tegenover dat het *Nieuwsblad* net zo goed een ingezonden brief plaatste die de ruimtelijke bijziendheid van het gemeentebestuur aan de kaak stelde door de aandacht te vestigen op een zui-

dwestelijk gelegen wijk 'door nijvere bemiddelde en zelfs door vermogende burgers bewoond, die tot ongerief en nadeel van vooral de nijvere handwerksman geheel van de stad zijn afgezonderd'.⁴⁴

Vooral ten aanzien van het Haagse culturele leven en recreatie bleef de voorstelling van Den Haag als hofstad dominant. De *Nieuwsbode* steunde de gemeentesubsidie aan de Franse opera als middel om de stedelijke welvaart te bevorderen, evenals de deftige commissie die een nieuwe grote concertzaal van de grond probeerde te krijgen. De krant liet een lezer er zelfs aan toevoegen

'dat 's-Gravenhage geen koopstad is en alleen door het verblijf der Koninklijke familie, van de gezanten der vreemde mogendheden, van de ambtenaren en officieren bestaat'.⁴⁵

Met evenveel instemming schaarde de krant zich echter ook achter verontwaardigde brieven over het uitblijven van een gemeentelijke zwemplaats waar 'de burgers' in de zomer konden baden. Het was toch te gek dat de bestaande zwemschool voor militairen wel werd bezocht door 'jongelieden uit de deftigste stand, terwijl *andere* burgers worden geweerd'.⁴⁶

De *Nieuwsbode* stelde zich op als onafhankelijk medium waarin zowel de deftige als nijvere burgerij zich zou kunnen herkennen. Toen de hoofdredacteur eind 1851 de nieuwe gemeenteraad verzocht het *Dagblad* tegen zeer gunstige voorwaarden te pachten, schokte de laatdunkende reactie hem zeer:

'Als het er op aankwam het stedelijk bestuur te prijzen – waar het maar eenigszins lof verdiende was de *Nieuwsbode* er altijd op uit om dit te doen erkennen. (...) Waren er billijke klachten van den kant der Burgerij, het blad heeft die steeds met bescheidenheid bekend gemaakt.' De *Nieuwsbode* was, in zijn woorden, 'meer nog welligt dan het officieel stedelijk dagblad het orgaan geweest van B. en W. (...) dat (...) in moeilijke tijden steeds de beste geest onder de bevolking heeft opgewekt en aangevuurd (...) en de eerste oorzaak is geweest van vele aangebragte verbeteringen en verfraaiingen'.⁴⁷

Een dergelijke actieve opstelling van nieuwsmedia ging de autocratische gemeenteraad echter veel te ver. Alleen al het idee dat in het deftige *Dagblad* 'de daden van het Gouvernement, van het Stedelijk Bestuur en van bijzondere personen *beoordeeld* of aangevallen wierden', was de raadsleden een gruwel.⁴⁸

Het 's-Gravenhaagsch Weekblad

Tot 1855 veranderde de *Nieuwsbode* niet structureel van koers. Vlak voor de jaarwisseling werd de krant echter overgenomen door enkele vooraanstaande conservatieve politici. Die lieten haar vanaf de zomer dagelijks verschijnen en bogen de krant gefaseerd om tot een staatkundig en anti-katholiek oppositieblad tegen minister van Binnenlandse Zaken F.A. van Hall en diens orgaan *De Constitutioneel*. Het aantal ingezonden brieven en hoofdartikelen over stadszaken nam sterk af en ze werden veel minder kritisch van toon. Toen diezelfde zomer de eerste periodieke aftreding plaatsvond van tien gemeenteraadsleden, bepleitte de *Nieuwsbode* zonder aarzeling de handhaving van de status quo en deed zij geen enkele moeite de vertegenwoordiging van de nijvere burgerij alsnog ineens te versterken. De krant zou in 1856 vlak voor de val het kabinet Van Hall worden opgeheven.⁴⁹

In het ontstane vacuüm van kritische reflectie op stadszaken verscheen op 17 september 1855 het 's-Gravenhaagsch Weekblad.⁵⁰ In het openingsartikel zette deze krant haar doelstelling en bestaansrecht zelfverzekerd uiteen. Terwijl de *Staatscourant* en het *Dagblad* 'in de aard der onderwerpen' beperkt waren en andere dagbladen vooral waren gewijd aan 'het verdedigen of bestrijden van wetgeving en aan het behandelen van vraagstukken van staats- en koloniaal beheer', ontbrak in Den Haag volgens het *Weekblad* een blad dat 'zich bepaald en opzettelijk bezighoudt met de stad zelve en hare ingezetenen'. Het *Weekblad* zou voorzien in die 'dringende behoefte bij welke ieder ingezetene belang heeft':

'Wij zullen eerst en voor alles dit blad wijden aan de zedelijke en stoffelijke belangen van deze residentie en hare inwoners en aan al hetgeen daarmede in verband staat. Op eene bevattelijke, onpartijdige en vrijmoedige wijze zullen wij dienaangaande datgene mededeelen en voordragen wat naar onze overtuiging op waarheid berust en het welzijn der gemeente kan bevorderen.'⁵¹

Dit was geen woord teveel gezegd. In de twee pagina's die het blad elke zaterdag ter beschikking stond, maakte het *Weekblad* met hoofdartikelen, nieuwsberichten en ingezonden brieven het verlies van de *Nieuwsbode* ruimschoots goed. In een langlopende serie hoofdartikelen onder de titel 'De toestand van 's-Gravenhage' die de krant vanaf haar tweede nummer publiceerde, zette ze haar visie op Den Haag – in reactie op het volgens haar veel te 'rozenkleurig' *Gemeenteverslag* van 1854 – onverbloemd scherp uiteen. Het *Weekblad* nam verschillende standpunten over die de vroegere *Nieuwsbode* eerder had verwoord, maar zette in systematische aanpak, toon-

zetting en inbreng van enkele nieuwe kwesties de toekomst van Den Haag als koopstad met veel meer overtuigingskracht neer.¹²

Zonder geheel te willen ontkennen dat Den Haag zijn voornaamste bron van welvaart vond in 'het verblijf van het koninklijk gezin en de zetel van het Hoger Bestuur', bracht de krant het dreigende failliet van de consumptieve economie pijnlijk aan het licht. De nieuwe koning Willem III was gedwongen een aanmerkelijk zuiniger staat te voeren dan zijn verkwisende vader tot 1849 had gedaan, en het rijke corps diplomatique was hem daarin – heel diplomatiek – gevolgd. Ook ministers konden volgens de krant vanwege 'de meerdere onzekerheid omtrent het behoud hunner portefeuille' sinds 1848 niet langer 'dien uiterlijken glans aan hunne betrekkingen verbinden welke hunnen voorgangers met meerdere gerustheid konden ten toon spreiden'.¹³ De meeste deftige ambtenaren en officieren hadden hun consumptiebehoeften eveneens drastisch moeten terugschroeven. De stijgende prijzen van levensmiddelen hadden hen, bij hun vaste tractementen, al geruime tijd 'aan geen weelde doen denken' en zelfs in hun dagelijkse levensbenodigdheden tot spaarzaamheid gedwongen. Onomwonden concludeerde het *Weekblad*: 'Door dit een en ander meenen wij onze stelling dat 's-Gravenhage als hofstad minder voordeelen dan vroeger afwerpt, tot klaarheid hebben gebracht.' Even expliciet maakte de krant vervolgens duidelijk met wiens belangen zij zich het meest identificeerde. Het was volgens haar de 'achtenswaardige klasse [van de] burgerij en inzonderheid den middenstand', of, zoals zij elders schreef 'de midden-klasse – de kern van iedere maatschappij' die van het blijvende vertrouwen in de 'hofstad' ernstig de dupe dreigde te worden.¹⁴

Net als de *Nieuwsbode* steunde het *Weekblad* de gemeentelijke initiatieven om door stadsverfraaiing en uitbreiding van gelegenheden tot vertier het bezoek en de vestiging van welgestelde renteniers te bevorderen. De krant stemde in met de overheidsinvesteringen in het luxe Willemspark, met een gigantische lening voor de uitbreiding van het gemeentebadhuis en pleitte zelfs voor een verhoging van de subsidie aan de Franse opera.¹⁵ Het herstel en de toename van de stedelijke welvaart was daarmee, anders dan het gemeentebestuur meende, nog geenszins verzekerd.

'Daartoe is in de eerste plaats noodig', stelde het *Weekblad* openlijk, 'dat hier in het bijzonder ten aanzien van kapitalisten meer de geest van speculatie voor de uitoefening van takken van handel en nijverheid aanwakkere, en 's-Gravenhage ophoude meer uitsluitend te zijn de stad, bewoond door ambtenaren en renteniers.'¹⁶

De gemeente diende, zo meende de krant, alle zeilen bij te zetten om handel en nijverheid als nieuwe, ontluikende steunpilaren van de welvaart te erken-

nen en te stimuleren. De afschaffing van accijnzen en het verlenen van subsidie aan de ambachtsschool waren hiertoe een eerste noodzakelijke stap.⁵⁷ Ook diende het gemeentebestuur eindelijk eens oog te krijgen voor het westelijk en zuidwestelijk deel van de stad en de aanleg van een nieuwe brug. Verbeterde communicatie met de spoorlijn, de sloop van bouwvallige woningen en de stimulering van de bouw van fabrieken dienden op de agenda te worden gezet.⁵⁸ Niets was echter meer noodzakelijk dan de aanleg van een langverwachte zeehaven in Scheveningen. Het *Weekblad* trok daar maar liefst vijf afleveringen voor uit en besloot haar artikelenreeks met de vlamme oproep aan de Kamer van Koophandel en 'de burgerij' hiertoe een adres tot de koning te richten. Slechts met een zeehaven zou de toekomst van Den Haag zijn gegarandeerd: de stad zou zich zo kunnen en moeten ontwikkelen als 'eene der schoonste en welvarendste handelsplaatsen van ons rijk'.⁵⁹

Het visioen van Den Haag als derde koopstad des rijks, dat het *Weekblad* meer dan de *Nieuwsbode* keer op keer systematisch uiteenzette en bepleitte, bood nijvere Haagse burgers in de jaren 1850 een belangrijke stimulans om zich zowel in politiek, economisch, cultureel, ruimtelijk als vooral ook sociaal opzicht nadrukkelijker en zelfverzekerder ten opzichte van de deftige burgerij te mobiliseren. De in het algemeen afwerende reactie vanuit de hogere kringen droeg daaraan zeker niet weinig bij. Na afloop van de artikelenreeks over de 'Toestand van 's-Gravenhage' dreef een ingezonden satirische brief de tegenstellingen tussen de hofstad en de koop- en fabrieksstad en de belangen van de nijvere versus de deftige burgerij nog eens flink op de spits:

'Worden uwe wenschen verwezenlijkt lieve hemel! waar zou dat naartoe? Wij zijn hier van ouds zo gewoon enkel van de hoflucht te leven en nu zoudt gij ons in eens in rook en damp willen hullen, even of wij in Londen woonden (...) Wat hebben wij met al die drukte te maken? Genieten wij de zoete rust, en teeren wij op de verdienste van onze voorouders of op de ambten en betrekkingen aan eene residentie noodwendig verbonden. Al wat daartoe niet volstrekt noodzakelijk is moet geweerd worden, en daarom wensch ik het indienen van het volgende adres aan de overweging mijner stadgenooten aan te bevelen:

"De ondergeteekenden, allen renteniers, hofbeambten, en geemploijeerden (...) verzoeken dat alle smederijen, timmermanswinkels, kopergie-
ters, koperslagerijen, meubelfabrieken, wagenmakerijen, steenhouwe-
rijen enz. in één woord alle fabrieken of zaken hoe genaamd ook die enig
gerucht of getier verwekken voor altijd worden geweerd en uit onze goe-
de stad verbannen, opdat zij niet langer door dit gespuis worde veront-

rust en de hofstad niet verder worde ontsierd. (...) Men spiegele zich toch aan Londen, Parijs, Brussel enz., alle hofsteden waar gelijktijdig handel en nijverheid bloeien (...) een les voor ons waardoor wij nog bijtijds dien kanker der maatschappij kunnen weren.⁵⁰

Na de grensverleggende artikelenreeks over de Toestand van 's-Gravenhage zou het *Weekblad* tot de opheffing in 1861 het pleidooi voor Den Haag als koopstad in hoofdartikelen en nieuwsberichten onverminderd blijven voortzetten.⁶¹ Er hoefde maar een enkele nieuwe fabriek te worden opgericht of steevast opende deze het 'vooruitzicht (...) dat de ingezetenen der residentie niet meer nagenoeg uitsluitend zullen bestaan uit ambtenaren en renteniers, maar daar nieuwe ribben van handel, nijverheid en scheepvaart [worden] aangeboord.' Nog stelselmatiger dan de *Nieuwsbode* bestreed het *Weekblad* de ondervertegenwoordiging van nijvere burgers in de gemeenteraad. Zo riep de krant onder meer op tot de vestiging van een nieuwe kiesvereniging 'Handel en Nijverheid' die uiteindelijk in 1858 en 1859 een papierhandelaar en een distillateur in de raad zou brengen.⁶² In een ruime hoeveelheid ingezonden brieven – zoals tegen de deftige buitensociëteit van 'De Witte', de gemeente-investeringen in het exclusieve badhuis of de langlopende winkelkredieten van deftige burgers – gaf de krant op een niet minder belangrijke manier uitdrukking en voeding aan de politieke én sociale formatie van de nijvere burgerij.⁶³

Besluit

In de tweede helft van de jaren 1850 verruimde ook het deftige *Dagblad* voorzichtig de blik op de stad. Geconfronteerd met de snelle ontwikkelingen in internationale communicatie (telegrafie, stoomvaart, spoorwegen), een groeiende honger naar nieuws (Krimoorlog) en vooral een toenemende concurrentie op de lokale dagblad- en advertentiemarkt, slaagden de redacteurs Holtrop en Belinfante erin de Haagse gemeenteraad eind 1855 van de noodzaak te overtuigen het eigendom van de krant aan hen over te dragen.⁶⁴ Vanaf 1 januari 1856 verscheen het *Dagblad* daarop niet drie maar zes keer per week, kreeg het een groter formaat met drie kolommen en een minder volle bladspiegel. 'Om leven en beweging in het blad te brengen', plaatste het een aantal nieuwe rubrieken als hoofdartikelen, ingezonden brieven en feuilletons. 'Verjongd in wezen en vorm', ruimde het *Dagblad* minder plaats in voor benoemingen en begon het zelfs structureel aandacht te besteden aan ontwikkelingen in handel en nijverheid. Hoofdartikelen over de Nederlandse visserij en het fabriekswezen, uitvoerige verslagen van de Vereniging tot Bevordering van Fabrieks- en Handwerksnijverheid en korte

nieuwsberichten over bijvoorbeeld het jubileum van een Haagse meester-knecht, openden het *Dagblad* een wereld waar het voorheen nagenoeg blind voor was gebleven.⁶⁵

Het *Dagblad* bleef niettemin als officiële stadscourant meer een berichten- dan een opinieblad. Het aantal opiniërende hoofdartikelen en brieven bleef beperkt. De krant nam bij nader inzien ook geenszins afstand van het dominante beeld van de 'hofstad'. Toen een lezer twee kritische brieven schreef over het gemeentebestuur rond de spoorweg en de Scheveningse haven, haastte de redactie zich te vermelden dat zij niet achter de inhoud kon staan. Een feuilleton van 'Den Haagsche praetvaar' wees de gedachte 'ware onze hofstad tevens eene koopstad' expliciet af. De eerste feuilleton-novelle 'De eer eener familie' opende geheel in lijn van de hofstad met een dialoog tussen twee heren op de bank voor sociëteit 'De Witte'.⁶⁶

Het *Dagblad* en de *Nieuwsbode* respectievelijk het *Weekblad*, zo kunnen we concluderen, stonden in de jaren 1850 nooit in volstrekt absolute termen tegenover elkaar, maar droegen onmiskenbaar voortdurend twee uiteenlopende, opmerkelijk systematisch samenhangende visies uit op het heden en de toekomst van Den Haag. Zij legden daarmee een basis voor een representatiestrijd die – overigens met wisselende intensiteit – het debat over de ontwikkeling van Den Haag tot ver na de eeuwwisseling zou blijven beheersen en die ontwikkelingen zeker ook in belangrijke mate richting zou geven. De rechtstreekse invloed van nieuwsmedia op het proces van stedelijke transformatie ging hierbij veel verder dan hun specifieke rol in de samenstelling van de politieke vertegenwoordiging en de politieke besluitvorming. Hoe meer kranten – zoals vanaf 1883 ook de *Haagsche courant*⁶⁷ – hun opinies en nieuws ten aanzien van de meest uiteenlopende onderwerpen en 'kwesties' vanuit één herkenbare en systematische visie op de stad organiseerden, des te sterker, zo lijkt het, bevestigden en mobiliseerden zij hun lezers in hun politieke en sociale identiteit. Kranten verschaften een min of meer stabiele betekeniscontext ten opzichte waarvan lezers in uiteenlopende opzichten niet alleen hun opvattingen maar ook hun handelen konden ijken en vormgeven.

Noten

- 1 Met dank aan Marcel Broersma en Henk Gras voor hun commentaar op eerdere versies van dit artikel.
- 2 P.R.D. Stokvis, *De wording van modern Den Haag. De stad en haar bevolking van de Franse Tijd tot de Eerste Wereldoorlog*, Zwolle 1987, hoofdstuk 5 'Den Haag, ambtenarenstad?', p. 81-119, m.n. p. 81-84, 91, 116. Vgl. H. Schmal, *Den Haag of 's-Gravenhage? De 19de-eeuwse gordel, een zone gemodelleerd door zand en veen*, Utrecht 1995, hoofdstuk 2 'Den Haag: hofstad en regeringsstad', p. 25-56.

- J.H. Jacobs, 'Handel en nijverheid van Den Haag gedurende de XIXde eeuw', in: *Die Haghe*, 1904, p. 242-308.
- 3 Zie voor een bredere context van dit onderzoek J.H. Furnée, 'Beschaafd vertier. Standen, sekse en de ruimtelijke ontwikkeling van Den Haag, 1850-1890', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 21, 2001, p. 1-32. Mijn benadering van de Haagse pers na de 'revolutie' van 1848 sluit nauw aan op het zojuist verschenen J.D. Popkin, *Press, revolution and social identities in France, 1830-1835*, University Park, Penn. 2002. Het conflict tussen verschillende representaties van de stad rond 1850 vormt niet alleen in het geval van Den Haag maar ook ten aanzien van bijvoorbeeld de koopstad of 'transitopolis' Rotterdam een vruchtbaar uitgangspunt voor een cultuurhistorische herijking van stadshistorisch onderzoek. P. van de Laar, *Stad van formaat. Geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw*, Zwolle 2000. En idem: *Veranderingen in het geschiedbeeld van de koopstad Rotterdam*, oratie Erasmusuniversiteit 1998.
 - 4 B. Blok, 'De Haagsche dagbladpers in de 19de eeuw', in: *Die Haghe*, 1904, p. 162-241, 182, 203, 231-233. M. Schneider en J. Hemels, *De Nederlandse krant, 1618-1978. Van nieuwstydinghe tot dagblad*, Baarn 1979, p. 205-206. W.P. Sautijn Kluit, *De 's-Gravenhaagsche Courant*, Amsterdam 1875, p. 157-158. *Handelingen van de Gemeenteraad van 's-Gravenhage* [*Handelingen*], 23 oktober 1855.
 - 5 *Handelingen*, 29 oktober 1851, 15 februari 1853 en 27 november 1855. Het formaat van de krant besloeg 38 bij 24 centimeter. De krant werd gedrukt bij P.E. van Staden en Zn. Den Haag telde eind 1851 een kleine 72.000 inwoners.
 - 6 Voor dit artikel is de jaargang 1850 integraal en de jaargang 1855 voor de helft bestudeerd.
 - 7 *Handelingen*, 28 december 1852; 18 januari en 1 februari 1853.
 - 8 *Handelingen*, 20 november 1855. 'Aan het *Dagblad* zal nimmer mogen worden gegeven eene staatkundige kleur, of daarin staatkundige of godsdienstige polemiek gevoerd worden.'
 - 9 *Handelingen*, 23 oktober 1855, 182. Vgl. *Handelingen*, 20 november 1855, 201: 'bijzonder zoodanige berigten, welke de residentie betreffen, en de gebeurtenissen die in de verschillende kringen harer bevolking voorvallen en belangrijk mogten zijn'.
 - 10 Gebr. Belinfante, *Nederlandsche residentie- en 's-Gravenhaagsche stadsalmanak voor 1850*, 's-Gravenhage 1850. Deze almanak verscheen vanaf 1823.
 - 11 Frank van Vree vroeg in zijn grensverleggende artikel 'Massapers en modernisering. De pers als spiegel en oorzaak van maatschappelijke veranderingen', in: H. Kleijer e.a. (red.), *Tekens en teksten. Cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late middeleeuwen*, Amsterdam 1992, p. 95-108 reeds aandacht voor de 'ruimtelijke' ordening van het nieuws. Hij wees op de fascinerende overgang van de 'nauwelijks geordende vergaarbak' aan berichten in de laat negentiende-eeuwse massapers naar de meer systematische ordening van dagbladen in de jaren 1930 en merkte daarbij op: 'Hun wereld kent een bepaalde orde en hiërarchie, die tot uitdrukking komen in de plaats van de berichten, de koppen erboven, de foto's en de bijschriften. Deze systematische indeling lijkt te fungeren als een matrijs van de realiteit: de lezers kregen de verslagen van de gebeurtenissen van de dag geordend voorgeschoteld en het is de vraag in hoeverre zij zich aan dit model, dit wereldbeeld konden onttrekken.' (p. 103)

- In dit artikel wil ik laten zien hoe het *Dagblad* met de stelselmatige ordening van het geselecteerde nieuws reeds in de jaren 1850 – in een veel eenvoudiger vorm – een vergelijkbaar soort invloed op het wereldbeeld van zijn lezers uitoefende.
- 12 Zie o.a. *Dagblad van 's-Gravenhage* [*D'sG*], 4, 9, 11, 23 januari, 8 en 27 februari, 3 mei 1850. In deze en volgende verwijzingen naar het *Dagblad* beperk ik me tot selecties uit hoofdzakelijk de eerste maanden van 1850.
 - 13 Zie o.a. *D'sG*, 7 en 25 januari en 3 april 1850.
 - 14 Het *Dagblad* plaatste in deze categorie onder meer bevolkingsstatistieken tot Onstwedde aan toe, statistieken van ingeklaarde schepen in Rotterdam en lijsten van door de Koninklijke Nederlandse Maatschappij tot Aanmoediging van de Tuinbouw bekroonde planten. Ten aanzien van ongelukken en gemengde berichten was de krant zeer terughoudend. In januari 1850 berichtte het blad alleen over een meisje uit Ulrum dat haken en veeren braakte, een tamme kraai uit Smilde die naar zijn redder terugvloog, een gevonden Carolusgulden in IJzendoorn en de verkoop van George Sands gedenkschriften voor maar liefst 130 duizend franc. Zie o.a. *D'sG*, 4, 7, 11, 16 en 21 januari 1850.
 - 15 Zie o.a. *D'sG*, 4, 9 en 18 januari en 15 februari 1850; 4 januari, 9 februari, 25 september, 2 oktober en 13 november 1850; 24 juni en 1, 8, 15 en 24 juli 1850.
 - 16 Voor het culturele leven zie uitvoeriger Furnée, 'Beschaafd vertier'.
 - 17 *D'sG*, 3 juni 1850.
 - 18 Zie o.a. *D'sG*, 4, 14, 18 januari, 3 maart 1850.
 - 19 Zie o.a. *D'sG*, 9, 11, 23 januari, 22 februari, 8 en 22 maart 1850.
 - 20 Zie o.a. *D'sG*, 9 en 23 januari 1850.
 - 21 *D'sG*, 9 januari 1850.
 - 22 *D'sG*, 23 januari 1850.
 - 23 *D'sG*, 1 en 8 mei 1850.
 - 24 Zie o.a. *D'sG*, 24 juni en 6 september 1850.
 - 25 Zie o.a. *D'sG*, 11, 16, 21 januari, 29 april, 4 en 18 november 1850.
 - 26 *D'sG*, 9 januari 1850.
 - 27 *Handelingen*, 9 november 1852, p. 145.
 - 28 Zie o.a. *D'sG*, 4, 7, 11 januari 1850.
 - 29 *Handelingen*, 29 oktober 1851, p. 3.
 - 30 *'s-Gravenhaagsche Nieuwsbode* [*GN*], 7 januari 1852. Volgens M.J.F. Robijns, *Radicalen in Nederland (1840-1851)*, Leiden 1967, p. 343 was de *Nieuwsbode* in de jaren 1840 een ministerieel blad, geredigeerd door de Haagse commissaris van politie F.J. Behr en met als voornaamste leider mr. C.C.E. d'Engelbronner, de latere secretaris-generaal bij Justitie en volgens de radicaal E. Meeter hoofd van de 'geheime dienst' van Van Hall. De krant werd uitgegeven bij J.A. de la Vieter op het Lage Westeinde. Vanaf 1853 verscheen zij drie keer per week, vanaf 1855 dagelijks. Voor deze paragraaf zijn de jaargangen 1850 tot en met 1855 integraal bestudeerd.
 - 31 Zie o.a. *GN*, 31 juli, 3, 7, 10, 14, 17, 21, 24, 28, 31 augustus, 14 september, 30 oktober, 20 november 1850.
 - 32 De conservatief G.J. Mulder was in deze periode als commissaris aan de krant verbonden. R. van Raak, *In naam van het volmaakte. Conservatisme in Nederland in de negentiende eeuw*, Amsterdam 2001, p. 120, 224-225.

- 33 GN, 20 augustus 1852. De waardering van openbaarheid van bestuur en pers wordt doorgaans exclusief aan liberale en vrijzinnige bladen toegeschreven. Vgl. F. van Vree, *De politiek van de openbaarheid. Journalistiek en publieke sfeer*, Groningen 2000, p. 23-31.
- 34 Zie hiervoor de kiezerslijsten van voor en na 1851, de overzichten van de stedelijke regering voor 1851 en de gemeenteraad na 1851, en het adresboek van 1852.
- 35 Zie o.a. GN, 9 juli 1851, 23 augustus, 13, 17, 19 en 20 september 1851.
- 36 GN, 11 april 1852.
- 37 GN, 17 februari 1854.
- 38 *Handelingen*, 4 december 1852, p. 5.
- 39 GN, 30 mei 1852, 3 juni 1853.
- 40 GN, 7 januari 1853.
- 41 GN, 7, 19 en 24 augustus 1853.
- 42 GN, 25 januari, 12 februari, 6 augustus 1851, 15 september 1852, 16 januari 1853.
- 43 GN, 14 april 1852.
- 44 GN, 7 juli 1850 en 17 december 1852.
- 45 GN, 27 februari en 14 maart 1852.
- 46 GN, 27 november 1850.
- 47 GN, 6 december 1851.
- 48 *Handelingen*, 29 oktober 1851, p. 3: 'Aan de bekende hoofdredacteur [kan] minder dan aan ieder ander het *Dagblad* worden verpacht, uit hoofd van de bekende geest van dat blad.' Hierbij werd voornamelijk op de staatkundige polemieken van de *Nieuwsbode* gedoeld.
- 49 Op 27 december 1854 bevestigde de Nieuwsbode het gerucht dat de krant in andere handen was overgegaan. Zie verder GN, 1, 2, 14 juli 1855, 30 april 1856; Van Raak, *In naam van het volmaakte*, p. 123, 225-226. In oktober 1855 stond de krant onder directie van mr. E.A. Sandrick. (*Handelingen*, 26 oktober en 9 november 1855). Daags na de opheffing van de *Nieuwsbode* verscheen op 1 mei 1856 het eerste nummer van de *Residentiebode* dat zich expliciet als voortzetting van de vervallen krant profileerde. Kort na zijn laatste nummer op 1 september 1857 werd met ingang van 4 september 1857 de *Nieuwsbode* heropgericht. In november 1859 verkocht de toenmalige eigenaar H. Boom, de latere redacteur van de *Asser Courant*, de krant aan J.A. de la Vieter die kort daarop het hoofdredacteurschap aanbood aan de bekende journalist Iz.J. Lion. Onder diens leiding werd het, in zijn eigen woorden, 'kleine reeds schier vergeten blaadje (...) weldra op nieuw een algemeen gelezen courant'. Met ingang van 1 oktober 1861 voegde Lion het blad samen met *Nederlandsch-Indië* – waar hij sinds 1858 als redacteur aan verbonden was – tot het *Nieuw Dagblad van 's-Gravenhage*. Iz.J. Lion, *Mijn staatkundig leven, Bijdrage tot de kennis der dagbladpers in Nederland*, 's-Gravenhage 1865, p. 76, 80, 99-107; Blok, 'De Haagsche dagbladpers', p. 199, 204-205; Van Raak, *In naam van het volmaakte*, p. 163.
- 50 *'s-Gravenhaagsch Weekblad* [GW], 17 september 1855-1861. Uitgever C.H. Susan CHz. De prijs van het *Weekblad* was f 4,60 per jaar. Afzonderlijke rubrieken werden besteed aan stadsnieuws, rechtspraak, eerste huwelijksaankondigingen, schouwburg en openbare verkoop en aanbestedingen, gemengde berichten, mengelwerk en advertenties. Later volgde ook een wekelijks overzicht van de

effectenbeurs en geldmarkt. Voor deze paragraaf zijn de eerste anderhalve jaargangen tot januari 1857 integraal bestudeerd.

- 51 GW, 17 september 1855.
- 52 GW, 24 september 1855-maart 1856.
- 53 GW, 24 september 1855.
- 54 Idem.
- 55 GW, 1, 8 en 22 oktober 1855.
- 56 GW, 19 november 1855.
- 57 GW, 29 oktober en 5 november 1855.
- 58 GW, 15 oktober 1855.
- 59 GW, 24 en 31 december 1855, 17 maart 1856.
- 60 GW, 21 januari 1856.
- 61 GW, 7 en 14 juli, 15 september en 24 november 1856.
- 62 GW, 25 februari 1856. Vgl. GW, 26 november 1855.
- 63 Zie o.a. GW, 17 september 1855, 7 januari, 30 juni en 4 augustus 1856. In 1861 werd het *Weekblad* uitgegeven door de gebr. Belinfante. Volgens een advertentie wijdde het blad zich in dat jaar hoofdzakelijk aan de koloniale politiek, maar 'ook de belangen der Residentie worden meer bepaald in het oog gehouden'. (*Dagblad van Zuid Holland en 's-Gravenhage* [DZHS], 24/25 februari 1861). Volgens Lion werd het *Weekblad* toen geleid door de liberale koloniale specialist W.R. baron Van Hoëvell. Lion, *Mijn staatkundig leven*, p. 151.
- 64 *Handelingen*, 23 oktober 1855. Holtrop en Belinfante sloten zich hiertoe aan bij de Utrechtenaar W.H. van Heijningen. Het *Dagblad* concurreerde in 1855 behalve met de dagelijks verschijnende *Nieuwsbode* en het hierna te bespreken *'s-Gravenhaagsche Weekblad* (september 1855-1861) alleen al op de Haagse markt onder meer met de Franstalige *l'Echo Universel* (1850-1862), de antirevolutionnaire *De Nederlander* (1849-1856) en het staatkundige orgaan *De Constitutioneel* (1853 - december 1855). Volgens het college van B. en W. was het 'niet te ontkennen dat de Journalistiek sedert kort zoodanig is veranderd dat het Haagsch Dagblad daarin niet meer gelijken tred houdt, en allengs op den achtergrond zal geraken indien daarin geen verandering wordt gebracht.' *Handelingen*, 23 oktober 1855, p. 181.
- 65 DZHS, I, 18, 19, 23 januari 1856 (Franse nijverheid), 25, 26 januari, I, 2, 3, 6, 8, 9 februari 1856 (Nederlandse visserij), 11 maart e.v. 1856 (Nederlandse fabrieks-nijverheid), 8 en 29 augustus 1856 (vergaderingen). Voor deze alinea's is de jaargang 1856 integraal en zijn de jaargangen 1857 en 1858 globaal bestudeerd.
- 66 DZHS, 12 april en 9 oktober 1856 (schaarse ingezonden stukken); DZHS, 22 januari en 2 februari 1858 (ingezonden stukken over de haven en de spoorweg); DZHS, 10 januari 1856 (feuilleton). Het feuilleton werd al na enkele afleveringen gestaakt. DZHS, 11 maart 1856 (novelle). Tussen 1855 en 1861 was enigszins onduidelijk gebleven of de redacteuren Holtrop c.s. met de redactie en het recht van exploitatie ook het eigendom van het *Dagblad* hadden overgenomen. In 1861 werd hun eigendomsrecht expliciet vastgelegd. (*Handelingen*, 13 en 20 augustus 1861). Eind 1863 werd de krant door Lion opgekocht en vanaf 1 januari 1864 - gefuseerd met zijn *Nieuw Dagblad* - in exploitatie van een naamloze vennootschap veranderd tot een radicaal conservatief dagblad met een grote landelijke uitstraling. *Handelingen*, 22 december 1863 en 5 januari 1864; Lion, *Mijn*

staatkundig leven, p. 110-114, 121-134, 135-180; Blok, 'De Haagsche dagbladpers', p. 204-215; Van Raak, *In naam van het volmaakte*, p. 160-188.

- 67 In mijn artikel 'Beschaafd vertier', p. 16 heb ik onder andere kort aangestipt hoe de Haagsche courant tussen 1883 en 1885 de zogenaamde 'Kurhaus-kwestie' aangreep om zich een lezerspubliek te verwerven dat zich in termen als de 'boezem der burgerij' liet mobiliseren. De *Haagsche courant* doelde hierbij op een aanmerkelijk breder publiek van (klein)burgers dan de *Nieuwsbode* en het *Weekblad* in de jaren 1850 probeerden te mobiliseren. Ik zal hier in mijn proefschrift nog uitvoerig op ingaan. Vgl. F. van Vree, 'Volksblad voor alle standen'. Een redactionele geschiedenis van de *Haagsche Courant*, in: W. Wennekes e.a., *Het lood voorbij. Sijthoffen de Haagsche courant. Geschiedenis van een dagblad-bedrijf*, Amsterdam 1998, p. 48-71.